

اولین همایش بین المللی میراث مشترک ایران و عراق

تألیف و تنظیم
دوستان و اولاد همایش بین المللی میراث مشترک ایران و عراق
ایران قم

9 789649 887609 >

مجموعه مقالات

اولین همایش بین‌المللی میراث مشترک ایران و عراق

(دفتر هفتم)

سرشناسه: همایش بین‌المللی میراث مشترک ایران و عراق (نخستین: ۱۳۹۳: تهران و غیره)
عنوان و نام پدیدآور: مجموعه مقالات اولین همایش بین‌المللی میراث مشترک ایران و عراق / تهیه و تنظیم
دبیرخانه اولین همایش بین‌المللی میراث مشترک ایران و عراق. به کوشش سیدصادق حسینی اشکوری.
مشخصات نشر: قم: مجمع ذخائر اسلامی: مؤسسه آل‌البیت (علیه‌السلام) لایحه التراث، ۲۰۱۵ م، = ۱۳۹۴.
مشخصات ظاهری: ج: ۱. مصور.

دوره. ۹-760-964-978 ISBN

وضعیت فهرست نویسی: فیا

یادداشت: بخشی از کتاب عربی است.

یادداشت: کتابنامه.

موضوع: ایران -- روابط فرهنگی -- عراق -- کنگره‌ها

موضوع: عراق -- روابط فرهنگی -- ایران -- کنگره‌ها

موضوع: مطالعات کردی

شناسه افزوده: حسینی اشکوری، سیدصادق، ۱۳۵۱ -.

شناسه افزوده: همایش بین‌المللی میراث مشترک ایران و عراق (نخستین: ۱۳۹۳: تهران، قم و غیره). دبیرخانه

شناسه افزوده: مؤسسه آل‌البیت (علیه‌السلام) لایحه التراث (قم)

رده بندی کنگره: ۱۳۹DSR / ۴ع ۱۳۹۳ ج

رده بندی دیویی: ۳۲۷/۵۵۰۵۶۷

شماره کتابشناسی ملی: ۳۷۴۷۵۵۰

مجموعه مقالات

اولین همایش بین‌المللی

میراث مشترک ایران و عراق

(دفتر هفتم: مطالعات کردی)

تهیه و تنظیم:

دبیرخانه اولین همایش بین‌المللی میراث مشترک ایران و عراق

به کوشش:

سیدصادق حسینی اشکوری

نشر مجمع ذخائر اسلامی

باهمکاری مؤسسه آل‌البیت (علیهم‌السلام) لإحياء التراث

۱۳۹۴ ش / ۱۴۳۶ ق / ۲۰۱۵ م

نشر مجمع ذخائر اسلامی
با همکاری مؤسسه آل البيت عليهم السلام لإحياء التراث
۱۳۹۴ ش / ۱۴۳۶ ق / ۲۰۱۵ م

کلیه حقوق این اثر تحت قانون کپی رایت بوده و ترجمه یا چاپ تمام یا بخشی از مطالب آن و نیز درج تمام یا بخشی از آنها در ضمن بانکهای اطلاعاتی و تهیه برنامه‌های رایانه‌ای یا استفاده مطالب و تصاویر در اینترنت و دیگر ابزار و ادوات، به هر نحوی، بدون اجازه قبلی ناشر بصورت کتبی، ممنوع می‌باشد.

© MAJMA AL-DAKAAIR AL-ISLAMYYAH 2015

All rights reserved No part of this book may be reproduced or translated in any form by print internet photo print microfilm CDs or any other means without written permission from the publisher

مجموعه مقالات

اولین همایش بین المللی میراث مشترک ایران و عراق
تهیه و تنظیم: دبیرخانه اولین همایش بین المللی میراث مشترک ایران و عراق
به کوشش: سیدصادق حسینی اشکوری

طرح جلد: هادی معزی / صفحه آرا: محمد صادقی
ناظر چاپ: محمد صادق زارع / چاپ: ظهور / صحافی: نفیس

نشر: مجمع ذخائر اسلامی
با همکاری مؤسسه آل البيت عليهم السلام لإحياء التراث
نوبت چاپ: اول - ۱۳۹۴ ش / ۱۴۳۶ ق / ۲۰۱۵ م
شابک دوره: ۹-۷۶۰-۹۸۸-۹۶۴-۹۷۸

ارتباط با ناشر

قم: خیابان طالقانی (آذر)، کوی ۲۳، پلاک ۱، مجمع ذخائر اسلامی
تلفن: ۰۹۸۲۵۳۷۷۱۳۷۱۳ + دورنگار: ۱۱۱۹ ۰۹۸۲۵۳۷۷۰ + همراه: ۰۹۱۲۲۵۲۴۳۴۵
نشانی پایگاه‌های اینترنتی:

www.zakhair.net

www.mzi.ir

info@zakhair.net

info@mzi.ir

فهرست مطالب صفحه

دفتر هفتم: مطالعات کُردی

خانندان کُرد "زهاوی" میراث مشترک ایران و عراق	۱۳
چکیده	۱۳
مقدمه	۱۵
بیان مسئله	۱۶
پیشینه ی پژوهش	۱۶
روش پژوهش	۱۸
معرفی منطقه زهاو و خانندان زهاوی	۱۸
۱. ملا محمد فیضی زهاوی (۱۸۹۰-۱۷۹۷ م)	۱۹
۲. محمد رشید زهاوی (۱۹۱۱-۱۸۴۸ م)	۲۴
۳. عبد الغنی الزهاوی (..... - ۱۸۶۱ م)	۲۵
۴. محمد سعید زهاوی (۱۹۲۱ - ۱۸۵۱ م)	۲۵
۵. شیخ أمجد الزهاوی (۱۹۶۷ - ۱۸۸۲ م)	۲۵
۶. خلیل زهاوی (۲۰۰۷ - ۱۹۴۶ م)	۲۶
۷. الشاعر جمیل صدقی زهاوی (۱۹۳۶ - ۱۸۶۳ م)	۲۶
دیدگاه ناقدان در مورد خانندان زهاوی	۳۳

نتیجه	۳۴
پی نوشت ها	۳۶
کتابنامه	۳۷
نقش کردهای عراق در ثوره العشرين	۴۱
چکیده	۴۱
۱. مقدمه	۴۳
۲. اولین حضور کردها در نبرد با اشغالگران انگلیسی	۴۶
۳. تحولات مناطق کردنشین قبل از قیام ۱۹۲۰ میلادی	۴۷
۴. قیام ۱۹۲۰م در مناطق کردنشین	۵۰
نتیجه گیری	۵۴
پی نوشت	۵۶
منابع و مأخذ	۵۷

جغرافیای مذهبی شافعیان در مناطق کردنشین ایران و عراق عصر سلجوقی

.....	۵۹
چکیده	۵۹
مقدمه	۶۱
۱. محدوده‌ی جغرافیایی منطقه جبال یا عراق عجم	۶۲
۲. جغرافیای مذهبی همدان	۶۸
۳. جغرافیای مذهبی نهاوند	۷۱
۴. جغرافیای مذهبی اسدآباد	۷۲
۵. جغرافیای مذهبی درگزین	۷۲
۶. جغرافیای مذهبی کرمانشاه	۷۳

۷. جغرافیای مذهبی دینور ۷۳
۸. جغرافیای مذهبی شهرزور ۷۴
۹. نتیجه گیری ۷۵
- منابع و مأخذ ۷۷

بررسی جامعه شناختی صورت بندی اقتصادی-اجتماعی مناطق کردنشین

ایران..... ۷۹

- چکیده ۷۹
- طرح مساله ۸۱
- مبانی نظری ۸۳
- ادبیات تحقیق ۸۵
- روش تحقیق ۸۶
- یافته های پژوهش ۸۷
- صورت بندی اقتصادی در دوران امارتها ۸۷
- قشر بندی و ساختار قدرت در صورت بندی اقتصادی دامداری/قبیله های ۹۱
- صورت بندی اقتصادی دهقانی ۹۶
- ساختار اجتماعی و قشر بندی در صورت بندی اقتصادی دهقانی ۱۰۰
- نتیجه گیری ۱۰۶
- منابع و مأخذ ۱۰۷

مولانا خالد نقشبندی ۱۱۱

- چکیده ۱۱۱
- مقدمه ۱۱۳
- پیشینه تاریخی ۱۱۴

- زنان در طریقت‌های صوفی ۱۱۶
- مولانا خالد نقشبندی از تولد تا سفر به هندوستان ۱۱۷
- سفر مولانا خالد به هندوستان ۱۱۸
- نگاهی مختصر به زندگینامه غلامعلی عبدالله دهلوی ۱۲۰
- مخالفان و موافقان مولانا خالد نقشبندی ۱۲۱
- واکنش دولت عثمانی به مولانا خالد و طریقت وی ۱۲۴
- نتیجه‌گیری ۱۲۷
- منابع و مآخذ ۱۲۸
- کردهای خوزستان به مثابه پل ارتباطی ایران و جنوب عراق ۱۳۱
- چکیده ۱۳۱
- مقدمه ۱۳۳
- پیشینه تاریخی حضور کردها در مناطق جنوب و جنوب غربی ایران ۱۳۶
- (دوران معاصر) ۱۴۳
- منابع و مآخذ ۱۴۶
- نقش زنان کرد در عرصه علم و فرهنگ ۱۴۹
- منابع و مآخذ ۱۵۵
- منابع عربی ۱۵۵
- منابع فارسی ۱۵۵
- جایگاه بابان در روابط ایرانی-عثمانی از سقوط صفویه تا اواخر افشاریه ۱۵۷
- چکیده ۱۵۷
- مقدمه ۱۵۹

پرسش های اصلی تحقیق.....	۱۶۱
پرسشهای اصلی.....	۱۶۱
پرسشهای فرعی.....	۱۶۲
- بابانها در متون تاریخی.....	۱۶۲
عوامل اختلاف روابط ایرانی عثمانی مربوط به بابان.....	۱۶۶
- بابان در جنگها و معاهدههای ایران و عثمانی دوره سقوط صفویان تا اواخر افشار.....	۱۷۱
بابانها در جنگو مصالحه اشرف افغانی-عثمانی.....	۱۷۳
بابانها در جنگ و صلح شاه طهماسب با عثمانی.....	۱۷۴
بابانها در دوره نایب السلطنه تا سقوط نادرشاه افشار.....	۱۷۶
نتیجه.....	۱۸۱
منابع و مآخذ.....	۱۸۳
مولوی کرد و مسأله‌ی کلام الاهی.....	۱۸۵
چکیده.....	۱۸۵
مقدمه.....	۱۸۷
پیشینه‌ی پژوهش.....	۱۸۹
کلام الاهی.....	۱۹۰
متکلمان و مسأله‌ی کلام الاهی.....	۱۹۱
مولوی کرد و مسأله‌ی کلام الاهی.....	۱۹۳
نتیجه گیری.....	۲۰۵
پی‌نوشت‌ها.....	۲۰۶
منابع و مآخذ.....	۲۰۸

نقش زنان کرد در عرصه علم و فرهنگ

مریم فرزانه^۱

کد شماره: ۷۹۵

چکیده

در تاریخ جوامع مسلمان، معمولاً تصور بر این بود که عرصه علم و فرهنگ مختص مردان است و زنان نمی‌توانند در این عرصه نقشی داشته باشند، در حالی که تاریخ زنان کرد نشانگر واقعیت دیگری است. زنان کرد دارای صفات و ویژگی‌هایی بودند که ریشه در سیاق معیشت و تاریخ و فرهنگ آنان داشت. به شهادت تاریخ، بیشترین میزان مشارکت زنان کرد در عرصه علم و فرهنگ در جامعه اسلامی به قرون ششم و هفتم برمی‌گردد که سلسله ایوبی بر بخش‌های زیادی از غرب جهان اسلام حکومت می‌کرد. پژوهشگر در تحقیق حاضر درصدد است تا نقش زنان کرد در عرصه علم و فرهنگ را بازنمایی کند.

کلیدواژه‌ها: زنان، کرد، فرهنگ، علوم

^۱. پژوهشگر مرکز دانه المعارف بزرگ اسلامی

در تاریخ جوامع مسلمان، معمولاً تصور براین بود که عرصه علم و فرهنگ مختص مردان است و زنان نمی توانند در این عرصه نقشی داشته باشند. در حالی که تاریخ زنان کرد نشان می دهد که آنان هر زمان مجال یافته اند پا به پای مردان در صحنه های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی حضور داشته و حتی در حوزه هایی مانند فقه، حدیث و تفسیر که در گذشته خاص مردان بوده فعالانه مشارکت کرده اند. البته این حضور را می توان به دو دلیل دانست اول آنکه زنان کرد دارای صفات و ویژگی هایی بودند که ریشه در سیاق معیشت و تاریخ و فرهنگ آنان داشت و دیگر ظهور حاکمان علم دوست و دانش پروری از میان کردان هم چون ایوبیان. به شهادت تاریخ، بیشترین میزان مشارکت زنان کرد در عرصه علم و فرهنگ در جامعه اسلامی به قرون ششم و هفتم برمی گردد که سلسله ایوبی بر بخش های زیادی از غرب جهان اسلام حکومت می کرد. زنان به دلیل دیدگاه نسبتاً برابری خواه حاکمان ایوبی مجال یافتند تا در عرصه های فرهنگی و علمی بروز و ظهور پیدا کنند. در این دوره اسامی دهها زن کردتبار صاحب فضل و ادب در علوم دینی در عراق و شام و مصر در منابع آمده است. هر چند بسیاری از این زنان خویشاوندان و منسوبین به حاکمان ایوبی بودند اما حلقه های درسی که این زنان تشکیل دادند تأثیر شگرفی در جامعه اسلامی به جا گذاشت. با وجود این، آنچه که درباره این زنان فقیه، محدث و مفسر کردتبار حائز اهمیت و مرتبط با این کنفرانس است، نه فقط حضور فعال آنان در عرصه علم بلکه نقش آنان به عنوان

حلقه انتقال فرهنگ کردی - ایرانی به جوامع عربی همجوار خوداست. این مسأله که زنان کرد عالم و فاضل تا چه اندازه بر سایر زنان جوامع همجوار خود تأثیر گذاشته اند نیاز به تحقیقات علمی گسترده دارد. اما نکته مهمی که باید به آن اشاره نمود تأثیر و نفوذ این زنان بر علمای مرد است، به گونه ای که بسیاری از علما و مشاهیر در محضر درس آنان حضور یافته، بهره علمی برده و از آنان نقل قول کرده اند و حتی بعضی علما از آنان اجازه نقل حدیث گرفته اند. به عنوان نمونه در قرن چهارم هجری می توان به خدیجه خاتون شاهجانیه واعظ و محدث ساکن بغداد اشاره کرد. خطیب بغدادی درباره ایشان می گوید: «ما از او حدیث شنیده و مکتوب نمودیم وی بسیار صالح و صادق بود.» (خطیب بغدادی، ۴۴۷/۱۴) در قرن پنجم هجری مشهورترین بانوی عالم کردتبار شهیده دینوری (۴۸۵-۵۷۴ق) است. وی در بغداد به دنیا آمد ولی در منابع جزو عالمان دینور شمرده شده است. (سمعی، ۵۳۱/۲، ابن قتیبه، المعارف، مقدمه ۵۹۱). شهیده از هشت سالگی در محضر پدرش که از محدثان بزرگ زمان خود بود علم حدیث آموخت. (شهیده دینوری، ۷/۱). شهیده شاگردان زیادی داشت و در مسجد جامع بغداد در محضر او اشخاص بسیار معروف و مشهوری تلمذ کردند و از او حدیث شنیده و روایت کرده اند. از جمله یاقوت مستعصمی (تهامی، ۲/۲۱۴۳) ابن عساکر (ابن عساکر، ۱۶/۱) ابن جوزی و سمعی (الذهبی، ۴۶۳/۲، ۴۶۱، ۴۵۶؛ سمعی، ۵۳۱/۲) فخر الاربلی (الذهبی، سیر اعلام النبلاء، ۳۹۵/۲۲) از القاب وی مسنده العراق و فخر النساء بود. دانشمندی مانند ابن قیم الجوزیه بارها از عبارت «قالت استاذنا شهیده» در تالیفات خود استفاده کرده است. چنانکه گفته شد در حکومت ایوبیان در قرن ششم هجری به سبب علاقه آنان به نشر و ترویج علم و دانش، علوم چون فقه، حدیث، اصول و علم کلام بسیار رونق گرفت. (فریور، ۱۴۴) و دهها زن کردتبار عالم و دانشمند علوم دینی ظهور کردند که میتوان به این بانوان اشاره نمود. عجیبه خاتون، از زنان پرآوازه موصل، وی فقیه، محدث و دین شناس بود. (زکلی، ۲۱۷/۴، الذهبی، تاریخ اسلام و وفیات مشاهیر و اعلام ۳۶۴/۴۷ و همو، سیر اعلام النبلاء، ۲۳/۲۳۳) دانشمندانی چون عبدالرحیم بن زجاج، شیخ

عبدالصمد مقری، موسی و عبدالله بن ابی فتح، محمد بن ابی جعفر از وی روایت خبر کرده اند.

همچنین فاطمه ایوبی نوه صلاح الدین ایوبی از دیگر زنان مشهور و دانشمند این قرن است. از جمله دانشمندانی که از وی نقل حدیث کرده اند شیخ دمیاطی و ابوالحسن بن عطار را می توان نام برد. (فرخزاد، دانشنامه زنان فرهنگ ساز ایران و جهان ۳۵۵/۱، کحاله، ۳۲/۴).

از دیگر زنان این دوره می توان به ایملک ایوبی از محدثان بزرگ اشاره نمود که عالمان بزرگی چون دقاق و رازی نزد وی استماعه حدیث نمودند. (مرتضی زبیدی، ۱۰۹). زینب اسعدی وی در اتصال رشته اسناد حدیث به پیامبر ﷺ مهارت تامی داشت در برخی منابع وی را به نام المسنده الدمشقیه معرفی کرده اند (سیوطی، ۳۸۷/۱ و ۲۲۱، اعتماد السلطنه، ۴۰/۲).

فاطمه هکاری به علمای زیادی اجازه نقل حدیث داد ابن حجر عسقلانی نزد وی بهره علمی گرفت و امام عبدالرحیم عراقی رازیانی شهرزوری نزد وی استماع حدیث کرده اند. (ابن حجر عسقلانی، ۴۱۷/۱، کحاله، ۲۲/۴).

فاطمه آمدی وی صحیح بخاری را به صورت کامل از ابن زبیدی و احادیثی را نیز از فخر اربلی روایت نمود و شمس الدین بن عثمان قایماز ذهبی نیز از ایشان حدیث استماع کرده است فاطمه خانم جزو بهترین راویان حدیث زمانه خود بوده است (کحاله، ۴۳/۴، ذهبی، تاریخ اسلام، ۳۵۹/۵۳).

زینب کردی وی مکتب خانه هایی را به نام زینبیه در کردستان حلب و شام بنیان نهاد که شاگردان بسیاری در این مدارس تحصیل می کردند. (پوران فرخزاد، کارنامه زنان کارای ایران از دیروز تا امروز، ۴۱۴؛ و همو، دانشنامه زنان فرهنگ ساز ایران و جهان، ۱۰۰۲/۱).

دیگر زنان نام آور این قرن عبارتند از ست الدار، (ابن ملفح، ۴۳۳/۱) سیده مارانی، (زکلی، ۲۱۲/۴) جویرییه هکاری، (کحاله، ۲۲۸/۱) ست الشام ایوبی، (رجبی، ۷۴).

پس از ایوبیان و با شروع حملات و حاکمیت مغولان عصر شکوفایی زنان در

عرصه فرهنگ به موازات مردان، سرآمد با وجود این باز هم به اسامی شمار اندکی از زنان فاضل کرد بر می خوریم از جمله می توان به اسماء هکاری در قرن هشتم اشاره کرد اسماء در قاهره علم حدیث را آموخته و ابوحامد بن ظهیر نیز از او استماع حدیث کرد. (حسینی دمشقی، ۱/ ۳۷۵)

شمس الملوك از زنان خاندان ایوبی است که دانشمندانی چون محمد بن اسماعیل بن خباز از وی روایت حدیث نموده است.

دیگر زنان این قرن امه الرحیم، ام محمد هکاری، جویره عراقی و زینه موصلی بودند

قرن نهم هجری: امه اله خاتون کرد هکاری وی صاحب مکتب پرآوازه ای بود که مردان بسیاری هم در آن حضور یافتند. وی اجازه نقل حدیث را داشت. (پوران فرخزاد، دانشنامه زنان فرهنگ ساز ایران و جهان ۱/ ۲۸۳)

زینب اشنهی وی در محضر ابوالحسن بن ابوالمجد حاضر شده و صحیح بخاری را نزد وی خواند. (اعتماد السلطنه، ۲/ ۴۱)

سلمی خاتون جزری، ستیته خاتون گورانی، عایشه موصلی، فاطمه جزری، فاطمه گورانی

از قرن دهم تا دوازدهم هجری به دلیل تسلط ترکان عثمانی بر مناطق عربی و جنگ های ایران صفوی و عثمانی و سپس حکومت افشاریه در ایران وضعیت فرهنگی و علمی به شدت تنزل کرد و زنان در این دوره مجال بروز و ظهور اجتماعی بسیار محدودی داشتند.

قرن سیزدهم هجری: شاخص ترین بانوی کردتباری که به این قرن تعلق دارد ماه شرف خانم مستوره اردلان بود وی علاوه بر تحصیل و آشنایی با علوم ادبی در مسائل شرعی نیز نزد علمای آن روزگار شاگردی کرد و بعدها رساله ای در باب عقاید و شرعیات تألیف نمود. (نک: مستوره کردستانی، رساله عقاید؛ فرخزاد، دانشنامه، ۲/ ۶۸۵) هم چنین مستوره تألیفات دیگری مانند دیوان اشعار و تاریخ ولات کردستان به نام تاریخ اردلان دارد.

منابع و مأخذ

منابع عربى:

١. ابن عساکر، ابى القاسم على، تاريخ مدينه دمشق، تحقيق: على شيرى، بيروت، لبنان، دارالفکر، ١٩٩٥م.
٢. البغدادي الخطيب، ابوبکر احمد، تاريخ بغداد، بيروت، دارالکتب العلميه.
٣. تميمى السمعانى المروزى، عبدالکريم، الانساب، رياض، المملكه العربيه السعوديه، ١٢٠٦ش.
٤. جوزى، جمال الدين ابوالفرج عبدالرحمن، المنتظم فى تاريخ الامم و الملوك، بيروت، دارالکتب العلميه، ١٩٩٢م.
٥. حسینی الدمشقی، ابدالمحسن محمد، ذیل تذکره الحفاظ، بيروت، دارالکتب العلميه، ١٩٩٨م.
٦. دینورى، ابو محمد عبدالله، المعارف، قاهره، الهيئه المصريه العامه للكتاب، ١٩٩٢م.
٧. دینورى، شهده، العمده من الفوائد و الآثار الصحاح و الغرائب فى مشيخته شهده، قاهره، مكتبه الخانجى، ١٩٩٤م.
٨. ذهبى، شمس الدين ابو عبدالله محمد، تاريخ الاسلام و وفیات المشاهير و الاعلام، بيروت، دارالكتاب العربى، ١٩٩٣م.
٩. زرکلى الدمشقى، خيرالدين، الاعلام، دارالعلم للملايين، ٢٠٠٢م.
١٠. سيوطى، عبدالرحمن، حسن المحاضره فى تاريخ مصر و القاهره، داراحياء الكتب العربيه، ١٩٦٧م.
١١. عسقلانى، ابوالفضل احمد، الدرر الكامنه فى اعيان المائه الثامنه، هند، مجلس دائره المعارف العثمانيه، ١٩٧٢م.
١٢. كحاله، عمر رضا، اعلام النساء، بيروت، الرساله، ١٩٥٩م.
١٣. مفلح، الامام برهان الدين ابراهيم، المقصد الارشد فى ذكر اصحاب الامام احمد، مكتبه الرشد، ١٩٩٠م.

منابع فارسى:

١. اردلان، مستوره، عقايد، استكهلم، ١٩٩٨م.
٢. همو، شرعيات، تصحيح، جمال احمدى، با مقدمه نويد نقشبندى، اربيل، آراس، ٢٠٠٥م.

۳. همو، تاریخ الاکراد، اربیل، آراس، ۲۰۰۵م.
۴. همو، دیوان، تهران، سلسله نشریات ما، ۱۳۶۲ش.
۵. اعتماد السلطنه، محمدحسن، خیرات حسان، تهران، ۱۳۰۴ش.
۶. تهامی، سیدغلامرضا، فرهنگ اعلام تاریخ الاسلام، تهران، سهامی انتشار، ۱۳۸۷ش.
۷. رجبی، محمدحسن، مشاهیر زنان ایرانی و پارسی گو، تهران، سروش، ۱۳۷۴ش.
۸. فرخزاد، پوران، دانشنامه ی زنان فرهنگ ساز ایران و جهان، تهران، زریاب، ۱۳۷۸ش.
۹. همو، کارنامه ی زنان کارای ایران از دیروز تا امروز، تهران، قطره، ۱۳۸۱ش.